

О.В.Одрін *

КОЧОВИКИ Й ТОРГІВЛЯ ЗЕРНОМ У НАДЧОРНОМОР'І VI–III ст. до н.е.

Розглядається роль скіфів у зерноторгівлі в Північному Причорномор'ї VI–III ст. до н.е. На підставі даних порівняльної етнографії, писемних та археологічних джерел показано, що кочовики, зокрема скіфи, були не стільки посередниками в торгівлі зерном, скільки його споживачами. Вказано можливі джерела та способи одержання зернових, зроблено спробу визначити можливі обсяги споживання збіжжя номадами в різні періоди історії Скіфії.

Ключові слова: кочовики, скіфи, греки, зерно, торгівля, Північне Причорномор'я, античність, Ольвія, Боспор.

Коли мова заходить про торгівлю на обширах Українського Степу, фахівці (незалежно від того, яким саме історичним періодом вони займаються) одразу згадують про хлібну. Часом це стає своєрідною *idée fixe*, даючи змогу швидко одержувати прості відповіді на складні питання. Дослідники античної історії тут – не виняток¹.

Звичайно, не можна загалом заперечувати важливу роль хлібного експорту, зокрема й з Надчорномор'я. Як зауважує О.Г.Єманов, у золотоординські часи торгівля зерном стала найбільшою галуззю міжнародного обміну, а річні обсяги вивозу генуезцями з Криму збіжжя були найзначнішими серед усіх експортних товарів². Утім, це аж ніяк не означає, що в інші історичні періоди, зокрема за доби античності, ситуація не змінювалася як щодо вартості, так і обсягів. Тож висновки, зроблені для одного історичного відрізка, не слід механічно переносити на інший.

У середовищі науковців, які вивчають давню історію Надчорномор'я, здавна побутувала думка, що місцеві елліни (крім, можливо, боспорян, котрі мали вдосталь зерна власного виробництва) плідно займалися перепродажем до грецьких полісів на Балканах та в Малій Азії збіжжя, одержаного від місцевого населення, яке зазвичай умовно називають «скіфами»³. Ідея про так

* Одрін Олександр Вадимович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу
E-mail: olodrin@ukr.net

¹ Див., напр., абсолютно неправдоподібну карту «середземноморської морської торгівлі VI ст. до н.е.», котра демонструє незнання її авторами як археологічних матеріалів, так і фізичної географії Надчорномор'я. Приміром, до зони вирощування зернових на експорт тут включено непідконтрольні грекам території на північ і південь від Перекопу, із малородючими ґрунтами (див.: Sherratt S., Sherratt A. The growth of the Mediterranean economy in the early first millennium BC // World Archaeology. – Vol.24. – №3 (1993) – P.373).

² Єманов А.Г. Север и Юг в истории коммерции. – Тюмень, 1995. – С.111.

³ Власне скіфськими, звичайно, були лише кочові племена, які населяли степи на захід від Дону, але скіфологи часто трактували цей термін надто широко, включаючи сюди й так зване «скіфодіне» населення Лісостепу, яке сприйняло від своїх південних сусідів певні елементи матеріальної культури (кінська зброя, зброя, прикраси, виготовлені у «звіриному стилі»). Наявність власне скіфського етнічного компонента у складі населення лісостепової зони залишається предметом дискусій.

звану «скіфську хліботоргівлю» особливо популярною стала у середині минулого століття, хоча, звичайно, подібні думки звучали й набагато раніше. Але саме у 1940-х рр. концепція І.І.Ессена, згідно з якою грецька колонізація виникла «як наслідок двосторонності історичного процесу»⁴, створила для цієї ідеї належне теоретичне підґрунтя. Греки, мовляв, засновували свої апойкії лише по тому, як місцеве населення дозріло до потреби встановлення торговельних контактів, і з його боку виникли відповідні попит та пропозиція⁵. А коли мова заходила про «пропозицію», то більшість авторів одразу згадували відомості Геродота про скіфів-орачів, які сіють хліб на продаж (Herod., IV, 17, 2), і заявляли, що одним із головних предметів грецького імпорту було саме збіжжя⁶. Зрозуміло, що ніхто з науковців не стверджував, що зернові вирощували номади, вважаючи його продуцентом мешканців Лісостепу, головним чином правобережного (де й проживали Геродотові «скіфи-орачі»⁷). І хоча концепцію І.І.Ессена згодом було піддано обґрунтованій критиці у працях Л.М.Славіна⁸ та, особливо, В.В.Лапіна⁹, які обстоювали аграрний, а не торговельний характер грецької колонізації Надчорномор'я, ідея посередницької торгівлі «скіфським хлібом» продовжувала домінувати у працях істориків та археологів аж до кінця 1980-х рр. В історіографії сформувалось уявлення про існування потужного «Скіфського царства» яке, буцімто, підкорило землеробські племена Лісостепу й у результаті збирання данини та грабіжницьких набігів скіфи почали «розпоряджатися величезними матеріальними багатствами»¹⁰, зокрема зерном.

Залишивши у стороні проблему реальності існування подібного «царства» та підкорення номадами племен Лісостепу, яка базується головним чином на інтерпретації непрямих і фрагментарних археологічних даних та викликає серйозні заперечення¹¹, слід було б розв'язати одне просте питання: а чи

⁴ Ессен И.И. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – Москва, 1947. – С.89.

⁵ Там же. – С.90.

⁶ Історіографію питання див.: Щеглов А.Н. Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII–V вв. до н.э.: письменные источники и археология // Причерноморье в VII–V вв. до н.э. – Тбилиси, 1990. – С.99–121.

⁷ Див.: Доватур А.И., Каллистов Д.Н., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота: Тексты. Перевод. Комментарий. – Москва, 1982. – С.228–230.

⁸ У праці цього автора чи не вперше йшлося про аграрний характер колонізації округи Ольвії, і таким чином фактично заперечувалася торгівельна теорія І.І.Ессена (див.: Славін Л.М. Древньогрецьке поселення на о. Березань // Наукові записки Київського університету. – Т.XV. – Вип.VI. – К., 1956. – С.143–169).

⁹ Лапін В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – К., 1966. У своїй праці В.В.Лапін заперечував усі ключові пункти побудов І.І.Ессена. Його концепцію одразу було піддано надзвичайно різкій критиці, часом некоректній, але вона чим далі, тим більше здобувала підтримку багатьох учених, особливо представників київської археологічної школи (див.: Крыжицкий С.Д. О двух тенденциях в исследовании проблем греко-варварского взаимодействия в Нижнем Побужье VI–V вв. до н.э. // Античный мир и варвары на юге России и Украины. – Москва; К.; Запорожье, 2007. – С.18–25).

¹⁰ Див., напр.: Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1989. – С.85.

¹¹ Так, «скіфське завоювання» категорично заперечує Б.А.Шрамко (див.: Шрамко Б.А. Была ли Лесостепь завоевана скифами? // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. – Полтава, 1990. – С.124–126; Его же. К вопросу о взаимоотношениях племен степной и лесостепной Скифии // Проблеми історії та археології України: Зб. мат. Міжнар. наук. конф. до 100-річчя ХП Археологічного з'їзду в м. Харкові 25–26 жовтня 2003 р. – Х., 2003. – С.49–51).

виросували мешканці Лісостепу ті види зернових, які могли з успіхом вивозитися до грецького світу? Очевидно, небажання перейматися подібним питанням впливало з необізнаності істориків, та й більшості археологів, із досягненнями археоботаніки, наслідком чого було незнання того факту, що не з усякої пшениці можна з успіхом робити борошно, а отже й випікати хліб¹². Лише наприкінці 1980-х рр. О.М.Щеглов, який плідно використовував дані археобіології при реконструкції структури господарства поселень хори Херсонеса у Північно-Західному Криму¹³, звернув увагу на той факт, що видовий склад зернових культур античних міст та поселень Лісостепу кардинально відрізняються. Так, із пшениць греки вирощували головним чином м'яку (з її зерна виготовляли хліб), натомість, наприклад, мешканці Більського городища, звідки походять найчисельніші знахідки культурних рослин лісостепової зони – полбу-двозернянку, зерно якої погано обмолочується та йде головним чином на приготування каші. Ці спостереження дали дослідникам підстави рішуче спростувати можливість хлібного експорту з поселень Лісостепу¹⁴.

Ідея О.М.Щеглова з часом здобула визнання й нині абсолютна більшість дослідників заперечує саму можливість вивозу зерна з території Лісостепу. Між тим такий висновок було зроблено фактично лише на основі аналізу археоботанічних матеріалів, які походять із поселень Лівобережного Лісостепу. На сьогодні по суті в нашому розпорядженні немає скільки-небудь репрезентативних знахідок решток зернових із поселень лісостепового Правобережного Подніпров'я, де проживали Геродотові «скіфи-орачі». Між тим, знахідки з поселень Західного Поділля, де мешкало населення, споріднене з жителями Правобережної Наддніпряниці, демонструють картину, цілком відмінну від тієї, на базі якої О.М.Щеглов будував свою концепцію. Тут на поселенні Залісся було знайдено велику кількість зернівок жита¹⁵. Воно не було поширеним у Балканській Греції, проте вводилося в культуру греками Північного Причорномор'я, особливо Херсонеса¹⁶, і вповні могло бути експортним товаром, адже житнє зерно, так само, як і зерно м'якої пшениці, цілком придатне для виробництва борошна.

Окрім цього, не варто відкидати можливості експорту греками Надчорномор'я ячменю (зокрема й вивезеного з території Лісостепу). Ця культура,

¹² Для виготовлення борошна найбільш придатні голозерні пшениці, такі, як домінуючі у сучасному зерновому господарстві м'яка (*Triticum aestivum*) і тверда (*Triticum durum*), натомість плівчасті, зокрема тетраплоїдна полба-двозернянка (*Triticum dicoccum*) або диплоїдна однозернянка (*Triticum monoccum*) з огляду на свої морфологічні особливості мелються з великими труднощами (див.: Nesbitt M., Samuel D. From staple crop to extinction? The archaeology and history of the hulled wheats // Hulled wheats: Proceedings of the First International Workshop on Hulled wheats / Eds. S.Padulosi, K.Hammer, J.Heller. – Rome, 1996. – P.41–100).

¹³ Див.: Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. – Ленинград, 1978. – 156 с.

¹⁴ Щеглов А.Н. Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII–V вв. до н.э.: письменные источники и археология... – С.112.

¹⁵ Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины: Памятники I тыс. до н.э. – II тыс. н.э.: Каталог I. – К., 1991. – С.3.

¹⁶ Див.: Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинёв, 1976. – С.134–137; Одрін О.В. Зернове господарство Херсонеського поліса в другій половині IV – першій половині III ст. до н.е. // Україна в Центральній-Східній Європі. – Вип.12/13. – К., 2013. – С.45–47.

як відомо, була однією з провідних у грецькому зерновому господарстві (наприклад в Аттиці)¹⁷. Останнім часом багато дослідників узагалі визнають саме ячмінь головним злаком античного світу¹⁸.

Але повернімося до питання про склад зернових Лісостепу за даними археоботаніки. Як уже йшлося вище, чимало фахівців слідом за О.М.Щегловим вважають основною місцевою зерною культурою полбу-двозернянку, а інші – просо¹⁹. Одначе уважний розгляд усіх наявних археоботанічних даних²⁰ дозволяє дійти висновку, що реальна картина була куди складнішою, ніж це стверджують автори обох схем, адже часом на різних поселеннях одного й того самого району спостерігається абсолютно різне співвідношення зернових культур (див. табл.1).

Табл.1
Зернові з поселень Лісостепу скіфського часу за археоботанічними даними (%)²¹

Культури Поселення	Ячмінь	Просо	Пшениця м'яка	Полба- двозер- нянка	Одно- зерня- нка	Спе- льта	Пшениця тверда	Жито
Більське городище	48	5	+	46	+	+	+	–
Залісся	7	7	+	10	–	–	–	76
Іване-Пусте	14	70	+	10	6	+	–	–
Мала Рублівка	+	–	–	+	–	–	–	88
Мотронинське городище	5	94	+	+	–	–	–	–

Попередньо можна окреслити три типи зернового господарства лісостепових племен, які суттєво відрізнялися один від одного за складом провідних культур:

1. *Ячмінно-полб'яний*. Головними культурами були полба-двозернянка та ячмінь, рідше також однозернянка. Судячи зі складу культур, господарство було орієнтоване на виробництво продовольчого збіжжя, з якого роблять крупу і в подальшому споживають у вигляді каш. Цей тип характерний для Лісостепу починаючи з трипільської доби²². У скіфський час притаманний, перш за все, зерновому господарству Більського городища.

¹⁷ Див., напр.: *Garnsey P.* Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. – Cambridge, 1989. – P.96; *Sallares R.* The Ecology of the Ancient Greek World. – London, 1990. – P.315.

¹⁸ Див.: *De Angelis F.* Going Against the Grain in Sicilian Greek Economics // *Greece and Rome* – Vol.53. – №1 (2006). – P.29–47.

¹⁹ Найбільш послідовні прибічники цієї ідеї – С.С.Безсонова та С.А.Скорий (див.: *Бессонова С.С., Скорый С.А.* Мотронинское городище скифской эпохи. – К.; Краков, 2001. – С.117).

²⁰ Див.: *Янушевич З.В.* Культурные растения Северного Причерноморья. – Кишинёв, 1986. – 91 с.; *Пашкевич Г.А.* Палеозтноботанические находки на территории Украины...; *Её же.* Палеоботанические исследования материалов Мотронинского городища // *Бессонова С.С., Скорый С.А.* Мотронинское городище скифской эпохи. – С.133–137 та ін.

²¹ Складено за матеріалами Г.О.Пашкевич (див.: *Пашкевич Г.А.* Палеозтноботанические находки на территории Украины...; *Пашкевич Г.А.* Палеоботанические исследования материалов Мотронинского городища). Ураховано лише репрезентативні дані.

²² *Пашкевич Г.А.* Культурные растения Украины от неолита до средневековья: Автореф. дис. ... д-ра биол. наук. – К., 1992. – С. 25, 30.

2. *Просняний*. Основною зерновою культурою було просо. Господарство орієнтоване на виробництво продовольчого (на крупи) та/чи фуражного зерна. Цей тип характерний для Мотронинського городища, а також (із певним застереженням через замалу репрезентативність вибірки) – для Трахтемирівського на Канівщині та Книшівського на Полтавщині городищ, поселення Лихачівка на Ворсклі. Знахідки з поселення Іване-Пусте (Західне Поділля) свідчать про наявність більш комплексного господарства, що поєднувало обидва цих напрями з перевагою просяного.

3. *Житний*. Головною зерновою культурою було жито. Господарство орієнтоване на вирощування хлібних злаків. І хоча жито – значно менш вимоглива до ґрунтових умов та агротехніки культура, аніж голозерні пшениці, воно з повним правом може називатися хлібним злаком, який використовується для виробництва борошна. Цей тип був характерним для поселень Залісся (Західне Поділля) та Мала Рублівка (Полтавщина).

Звертає на себе увагу відсутність чіткої територіальної прив'язки кожного з описаних типів зернового господарства. Чи не найяскравіше це відображається в матеріалах двох західноподільських поселень: Залісся й Іване-Пусте. Тому цю схему можна вважати лише попередньою гіпотезою, яка має перевірятися та уточнюватися в міру надходження нових археоботанічних даних.

Однак незважаючи на те, наскільки коректною, ураховуючи надзвичайну фрагментованість наявної на сьогодні інформації, уважати цю реконструкцію, уже зараз можна цілком однозначно стверджувати, що потенційні можливості для отримання потрібного зерна з Лісостепу (мирним чи збройним шляхом) скіфи однозначно мали. Інша справа, що у світлі напружених взаємин між мешканцями лісостепової смуги та скіфами більш вірогідним виглядає не торгівельно-обмінний, а позаекономічний шлях одержання останніми збіжжя для власних потреб або подальшого перепродажу.

Що ж стосується можливості прямих закупівель греками зерна в мешканців лісостепової зони, то, у світлі археологічних даних, які демонструють доволі інтенсивні контакти між Ольвією та Правобережним Лісостепом у добу архайки²³, принаймні теоретично, така можливість існувала. Але вже не пізніше початку V ст. до н.е., коли скіфи поставили під контроль усі шляхи від узбережжя Чорного моря вглиб степів і почали чинити масштабний тиск на племена Лісостепу, можливість прямих закупівель греками зерна виглядає вкрай маловірогідною²⁴.

²³ Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V вв. до н.э. – Москва, 1966. – 70 с.; Болтрик Ю.В. Основной торговый путь Ольвии в Днепровское лесостепное Правобережье // Российская археология. – 2000. – №1. – С.121–130; Крыжицкий С.Д., Русева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия: Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999. – С.79–80. Дослідники припускають навіть можливість проживання мешканців ольвійської округи на Мотронинському городищі (див.: Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. – С.125).

²⁴ Утім, не можна не зазначити, що всі реконструкції військово-політичних взаємин мешканців степової та лісостепової зон базуються винятково на інтерпретації (в багатьох випадках неоднозначній) археологічних даних (див., напр.: Снодграсс А.М. История Греции в свете археологии // Вестник древней истории. – 1992. – №2. – С.32–40).

Крім того, навряд чи для номадів було економічно вигідним торгувати збіжжям, коли перед ними відкривалися можливості куди більш прибуткової работоргівлі²⁵. Тому, не відкидаючи принципової можливості трансстепової зерноторгівлі, не слід усе ж переоцінювати її значення. Залишається лише сподіватися на нові дані, які дозволили б уточнити її роль у торгівельно-обмінних процесах скіфського часу.

Слід підкреслити, що у жодного дослідника, хто писав про торгівлю «скіфським хлібом», здається, не виникало сумнівів у тому, що номади могли бути лише експортерами зерна, хай і чужого, та не могли бути його імпортерами. Між тим, етнографічні дані однозначно свідчать про те, що кочовики в усі часи самі потребували значної кількості продовольчого збіжжя. Справа в тому, що, у супереч поширеним уявленням, основною їх їжею, поряд із молочними продуктами, було аж ніяк не м'ясо, а зерно, котре споживалося у вигляді каш (головним чином із проса, ячменю), коржів, юшки з борошна, або й просто як підсмажені зерна²⁶. Чимало фахівців вважають, що у цілому м'ясна їжа, порівняно з молочною та зерною, не відігравала важливої ролі в раціоні більшості номадів. Доволі категорично на цю тему висловлювався С.Б.Поляков:

«Часом навіть у спеціальній етнографічній літературі лунає думка, що основу раціону середньоазіатських кочовиків складає м'ясо. Це далеко не так. Якби скотарі харчувалися головню м'ясом то, як демонструють найпростіші розрахунки, середньої заможності тваринник з'їдав би, разом із родиною, своє стадо за 3–4 роки. Основу ж їхнього харчування складали молочні продукти та хліб, який кочовики самі не вирощували»²⁷.

Те саме, але стосовно кочовиків не степових, а пустельних і напівпустельних районів, писав А.Лот:

«Це прислів'я (про чоботаря без чобіт – О.О.) цілком може бути вжите стосовно скотарів котрі, мабуть, чи не найскромніші споживачі м'яса з усіх, які лише бувають. Пастух тримає худобу для того, аби одержувати від неї продукти та або споживати їх, або продавати, щоб забезпечити себе іншими продуктами чи придбати одяг. А сам він споживає м'ясо дуже помірно, оскільки забій худоби завдає шкоди його капіталові»²⁸.

Звичайно, питома вага зернової, молочної та м'ясної складових раціону кочовиків змінювалася залежно від пори року. Наприклад, у казахів у

²⁵ Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. – Х., 1999. – С. 270–278. Див. також: Одрин А.В. Греко-скифские торговые отношения: археологические данные и исторические реконструкции // Боспорские исследования. – Вып. XXX. – Симферополь; Керчь, 2014. – С. 24–38.

²⁶ Про борошняні страви кочовиків див.: Житецкий И.А. Очерки быта астраханских калмыков. – Москва, 1893. – С. 14–16; Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Ч. III. – Санкт-Петербург, 1832. – С. 38; Лот А. Туареги Ахаггара. – Москва, 1989. – С. 111–112 та ін.

²⁷ Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1980. – С. 78.

²⁸ Цит. за: Лот А. Туареги Ахаггара. – С. 116.

весняно-літній період основу харчування становили молочні продукти²⁹. А от із настанням осені в їхньому «меню» починають домінувати борошняні та м'ясні страви³⁰. Аналогічна картина спостерігається й у кочовиків, що практикують «вертикальні» перекоші. Так, наприклад, у раціоні тувинців в осінньо-зимовий період різко знижувалася питома вага молокопродуктів, якими вони харчувалися навесні та влітку, і різко зростало значення борошна та смаженого проса, а також, у значно меншій мірі, м'яса³¹. При цьому слід підкреслити, що в номадів регулярне споживання м'яса – прерогатива заможних, натомість бідняки взимку споживали ледь не саме зерно³², а м'ясом могли почастиватися лише на бенкеті в багатія³³.

Отже, не буде жодним перебільшенням стверджувати, що в осінньо-зимовий період у раціоні номадів, незалежно від регіону чи історичної доби, їжа рослинного походження займала надзвичайно важливе місце, причому тим важливіше, чим біднішим був кочовик. І якщо останній не міг забезпечити себе імпортом зерном, він був змушений заготовляти дикорослі рослини, як це було, наприклад у мисливців-скотарів Східної Туви³⁴ або туарегів Сахелю³⁵. Археологія засвідчує, що й у скіфську добу зерно, перш за все просо, активно споживалося кочовиками Великого степу, причому по всій його території, зокрема в Туві³⁶ або, трохи пізніше, у Центральній Азії³⁷. Звичайно, відомі знахідки проса й у самій Скіфії³⁸.

Певна річ, не все зерно кочовики одержували від сусідів-хліборобів. Якусь його частину вони могли вирощувати, створюючи власну землеробську базу. Цього можна було досягти одним із трьох способів (або їх комбінацією): по-перше, наділити землею бранців-хліборобів, які вже мали відповідні навички³⁹; по-друге, удаватися до примітивного землеробства сезонного характеру; по-третє, частина кочовиків могла осісти на землю.

Перший спосіб, судячи з наявних даних, практикували ще хунну в Північній Монголії та Південній Бурятії⁴⁰. Велика, якщо не переважна, частина мешканців хуннських городищ, на думку ряду дослідників, складалася з двох

²⁹ Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX в.: Политико-экономический анализ. – Алма-Ата, 1971. – С.548–549, 556.

³⁰ Там же. – С.564, 568.

³¹ Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. – Москва, 1991. – С.120–121.

³² Див., напр.: Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX в.: Политико-экономический анализ. – С.568, 585.

³³ Див. опис з вуст очевидця: Карутц Р. Среди киргизов и туркмен в Мангышлаке: Этнографические очерки. – Санкт-Петербург, 1911. – С.75–76. Їли кочовики й падло (див.: Небольсин П. Очерки быта калмыков Хошеутовского улуса. – Санкт-Петербург, 1852. – С.45), навіть тварин, померлих від сибірської виразки (див.: Его же. Очерки Волжского низовья. – Санкт-Петербург, 1852. – С.197). Споживали також м'ясо худоби, захопленої під час набігів (баранта у казахів, реззу в туарегів), але це джерело харчування було нерегулярним.

³⁴ Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. – С.122.

³⁵ Лот А. Туареги Ахаггара. – С.113–114.

³⁶ Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. – С.118.

³⁷ Крадин Н.Н. Империя Хунну. – Москва, 2001. – С.108.

³⁸ Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. – С.157–160.

³⁹ Н.Н.Крадин уважає саме цей спосіб найбільш привабливим для кочовиків (див.: Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. – Алматы, 2007. – С.125).

⁴⁰ Крадин Н.Н. Империя Хунну. – С.80.

груп: підкорених аборигенів та китайців – військовополонених і перебіжчиків⁴¹. Цілком подібною була ситуація в кочовиків тропічного й субтропічного поясів – арабів, туарегів. Так, в останніх землеробством займалися головним чином раб-іклани та вільновідпущеники⁴²; в арабів Північної Аравії землі, що належали бедуїнам, оброблялися орендарями – африканськими вільновідпущениками або прийшлими фелахами⁴³. До речі, іклани були звільнені з рабства французьким урядом після завоювання Францією туарезьких земель. Тому можна вважати цілком вірогідним, що й в арабів землі спочатку оброблялися саме рабами. Другий спосіб свого часу доволі детально описав Іосафат Барбаро. Так, після оголошення ханом, ті з мешканців орди, які збираються сіяти (або доручають це іншим), навантажують вози насінням, беруть необхідних тварин і рухаються до місця, де відбуватиметься посів. Там вони перебувають певний час, допоки не завершать посівну кампанію, і згодом повертаються в орду⁴⁴. Дуже схожу картину малює О.І.Левшин, говорячи про землеробство казахів початку позаминулого століття. Згідно з його даними, кочують вони поблизу своїх орних ділянок лише до того часу, поки хліб зріє. Після збирання врожаю переходять в інші місця. Наводить автор і асортимент зернових культур, культивованих казахами: яре жито, ячмінь, пшениця та, особливо, просо⁴⁵. І, нарешті, третій шлях – осідання на землю найбільшій частини кочового суспільства – детально описала С.А.Плетньова⁴⁶.

Важко сказати, чи були всі ці три способи апробовані скіфами. Адже, наприклад, землеробство, подібне до описаного І.Барбаро або О.І.Левшиним, археологічно зафіксувати практично неможливо, хоча й апіорно виключати вірогідність його у Скіфії теж не можна. Існують певні, уривчасті та непрямі, дані, які дозволяють припускати існування практики обробітку землі полоненими з числа мешканців Лісостепу. Наприклад, факт вирощування скіфами Нижнього Подніпров'я такої нетипової для кочовиків, але дуже характерної для мешканців лісостепової зони культури, як полба-двозернянка⁴⁷. Зате в нашому розпорядженні є однозначні археологічні дані, котрі засвідчують процес осідання скіфів на землю. Основною зоною у Скіфії, де відбувався цей процес, була заплава Нижнього Дніпра. Тут відкрито понад 100 поселень, зокрема 3 городища (Кам'янське, Капулівське, Совутинське), датованих IV ст. до н.е.⁴⁸, а також понад 20 безкурганних могильників⁴⁹.

⁴¹ Крадин Н.Н. Империя Хунну. – С.95–86.

⁴² Лот А. Туареги Ахаггара. – С.137.

⁴³ Першиц А.И. Хозяйство и общественно-политический строй Северной Аравии в XIX – первой трети XX в. – Москва, 1961. – С.33.

⁴⁴ Мандрівка до Тани, §33.

⁴⁵ Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – С.199–200. Див. також: Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов. – Алматы; Москва, 1995. – С.75–76.

⁴⁶ Плетнёва С.А. Кочевники Средневековья: Поиски исторических закономерностей. – Москва, 1982. – С.77–78.

⁴⁷ Пашкевич Г.А. Палеознотботанические находки на территории Украины... – С.6–7; Гаврилюк Н.А. Указ. соч. – С.157–161.

⁴⁸ Гаврилюк Н.О., Оленковський М.П. Пам'ятки скіфів: Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. – Херсон, 1992. – 55 с.; Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. – С.68–85.

⁴⁹ Остапенко М.А. Бескурганные могильники степных скифов // Античный мир и варвары на юге России и Украины: Ольвия. Скифия. Боспор. – К., 2007. – С.143–179.

Крім основної, простежується ще декілька зон можливого осідання скіфів на землю: нечисленні пам'ятки відкрито в Нижньому Поінгуллі та в передгір'ях Криму⁵⁰. Утім, кількість останніх надто незначна, і не всі вони можуть бути з повним правом названі стаціонарними поселеннями. Виходячи з цього факту, можна стверджувати, що масштаби процесу осідання скіфів на землю поза межами Нижнього Подніпров'я були доволі скромними, а сам процес – не всюди завершеним.

Таким чином, у сільському господарстві населення жодного з регіонів Степової Скіфії, окрім Нижньодніпровського, землеробство, зокрема й вирощування зернових, не відігравало скільки-небудь суттєвої ролі. А це, своєю чергою, означає, що, навіть припускаючи, що мешканці нижньодніпровських поселень могли повністю забезпечувати зерном ті скіфські племена, які кочували в Нижньому Подніпров'ї, то, наприклад, у скіфів Приазов'я, де, судячи з археологічних даних, жодних зон осілости не виникло, необхідність імпортувати зерно зберігалася аж до часу загибелі Скіфії в першій половині III ст. до н.е. Не слід також забувати, що на Нижньому Дніпрі, за Н.О.Гаврилюк, процес осідання кочовиків на землю розпочався не раніше кінця V – початку IV ст. до н.е.⁵¹, тобто до цього часу й у цьому регіоні весь обсяг спожитого зерна був привізним.

Таким чином, говорячи про імпорт кочовиками збіжжя, слід шукати відповіді на три питання:

1. Зерно яких культур імпортували скіфи?
2. Звідки саме воно завозилося?
3. Наскільки значними були обсяги поставок?

Найлегше відповісти на перше. Згідно з етнографічними даними, які наводилися вище, найпопулярнішими видами зернових, що їх споживали кочовики, були ячмінь і просоподібні культури (просо, могар, сорго). Археоботанічна інформація з території Степової Скіфії цілком кореспондується з етнографічною: основну масу знахідок тут становлять рештки проса та ячменю⁵². Очевидно, що інші зернові, такі, як м'яка пшениця чи полба-двозернянка, мали у скіфському раціоні другорядне значення.

Набагато складніше знайти відповідь на друге питання. Справа в тому, що і ячмінь, і просо вирощували як північні, так і південні сусіди скіфів – мешканці Лісостепу та еллінські поселенці відповідно. Про склад зернових культур, які культивували жителі лісостепової смуги, уже говорилося вище. Можна лише наголосити, що ячмінь та/або просо були основними культурами на більшості поселень цього регіону, а отже потенційна можливість вивозу номадами зерна з Лісостепу існувала. Залишається розглянути можливості імпорту збіжжя з «грецького» напрямку.

⁵⁰ Гаврилюк Н.А. Значение степного Побужья-Поингулья для Ольвийского эколого-экономического района // Мир Ольвии. – К., 1996. – С.115; Храпунов Н.И. Этническая история Крыма в раннем железном веке. – Симферополь; Керчь, 2004. – С.83–84.

⁵¹ Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии... – С.166–170. На думку М.О.Остапенка, скіфи-землероби на території Нижнього Подніпров'я фіксуються ще з VI в. до н.е., однак він оперує даними лише з поховальних пам'яток, а не з поселень (див.: Остапенко М.А. Бескурганные могильники степных скифов. – С.174–175).

⁵² Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии... – С.157–161.

Відомо, що давні елліни вирощували широкий спектр зернових культур, основними з яких були м'яка пшениця та ячмінь. Крім того, культивувалися пливчасті пшениці – одозернянка й полба-двозернянка, а також просо, могар⁵³. Слід зазначити, що в Мілеті – метрополії більшості грецьких апойкій Надчорномор'я, зокрема Ольвії, Пантікапею та Феодосії – у добу архаїки ячмінь і просо відігравали провідну роль у зерновому господарстві. За даними німецького археоботаніка Г.-П.Штіки, рештки зернівок ячменю складають там три чверті всіх знахідок зернових, проса – близько 16%, тоді як залишки зернівок пшениць (як пливчастих, так і гол озерних) украй нечисленні⁵⁴. Цілком можливо, що склад зернових культур, які вирощувались у грецьких полісах західного узбережжя Малої Азії, суттєво відрізнявся від складу культур, вирощуваних греками на Балканах. Проте кількість археоботанічних даних із грецьких поселень басейну Середземного моря замала для того, аби робити будь-які надійні висновки з цього приводу.

Повертаючись до грецьких полісів Надчорномор'я, не можна не зауважити, що тут вирощувались усі без винятку перелічені вище зернові культури⁵⁵. Так, двозернянку сіяли в Нижньому Подністров'ї та в Керкінітиді, могар – у тому ж Нижньому Подністров'ї й на хорі Феодосії, просо було однією з основних культур ольвійської хори в добу архаїки.

Специфічною рисою зернового господарства античних держав Надчорномор'я, особливо хори Херсонеса на Тарханкутському півострові, стало (очевидно, уперше в античній практиці) введення в культуру жита⁵⁶. Однак провідними культурами майже всюди були м'яка пшениця та ячмінь. Утім Херсонес, зважаючи на напружені стосунки зі степовиками, скоріше за все слід виключити з числа античних держав, які постачали зерно скіфам⁵⁷.

Розглянемо зернове господарство основного контрагента скіфів Подніпров'я та Побужжя – Ольвії. На поселеннях ольвійської хори доримського періоду, наскільки можна судити з наявних археоботанічних матеріалів (див. табл.2), спостерігалися значні відмінності у співвідношенні між головними видами зернових. Більше того, практично з кожного поселення одержано набір, який не має подібностей з іншими. Можливо, ці відмінності визначалися спрямованістю

⁵³ Як не дивно, така поширена у Середземномор'ї пізніших часів культура, як тверда пшениця, поки що практично невідома в археоботанічних знахідках із території заселених греками регіонів.

⁵⁴ Stika H.-P. Pflanzenreste aus dem archaischen Milet // *Archäologischer Anzeiger*. – Bd.1. – 1997. – S.109–188.

⁵⁵ Див.: Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья; Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины...; Pashkevich G.A. Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea // *Eurasia Antiqua*. – Bd.7. – 2001. – S.511–567; Лебедева Е.Ю. Палеоботанические исследования на античных памятниках Восточного Крыма // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. – К., 1991. – С.167–168; Кузьмінова Н.М., Охотніков С.Б. Культурні рослини Нижнього Подністров'я у VI–V ст. до н.е. (за даними палеоботанічного аналізу) // Археологія. – 1987. – Вип.60. – С.80–83. та ін.

⁵⁶ Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР... – С.134–137.

⁵⁷ Про скіфо-херсонеські стосунки див.: Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. – Москва, 1990. – С.361; Кутайсов В.А. Античный полис Керкинитиды. – Симферополь, 2013. – С.189, 195–199 та ін. Однак це зовсім не означає можливості поставок нехай і невеликих обсягів зерна із Керкінітиди періоду її незалежності. Інша річ, що у цьому випадку мова може йти не стільки про торгівлю, скільки про виплату данини, про що згадується у відомому листі з Керкінітиди (див.: Соломоник Э.И. Два античных письма из Крыма // Вестник древней истории. – 1987. – №3. – С.114–125).

сільського господарства поселення, переважанням тваринницького або рослинницького компонентів. Тоді ми маємо справу зі співвідношенням між хлібними та зернофуражними культурами. Утім уже зауважувалося, що зовсім не обов'язково сприймати просо та, особливо, ячмінь як зернофуражні культури.

Табл.2

Зернові ольвійської хори за археоботанічними даними (%)⁵⁸

Культури Поселення	Яч- мінь	Просо	Пшениця м'яка	Полба- двозер- нянка	Одно- зерня- нка	Спе- льта	Пше- ниця тверда	Жито ¹
Ольвія, розкоп НГС	40,5	8,9 ²	35,8	1	0,4	–	–	13,7
Козирка 12	12,4	–	83,4	2,4	–	–	1,9	–
Козирка 9	33,2	37,6	15,9	10,0	3,3	–	–	–
Чортувате 7	36,7	18,6	38,2	3,7	0	0	–	–
Бейкуш	0,5	–	89,8	7,5	–	–	–	–

Примітки:

1 – Достеменно не з'ясовано, було це бур'янове чи культурне жито.

2 – Було знайдено також декілька грудок проса загальним об'ємом 3,6 мл.

У цьому контексті дуже цікавий склад знахідок із Нижнього міста Ольвії. Очевидно, у цілому вони відображають співвідношення у споживанні зернових різних видів міськими мешканцями. Попри очікування, м'яка пшениця не тільки не має повної переваги, а й навіть дещо поступається ячменю. Зате така в основному зернофуражна (для греків, але не для скіфів!) культура, як просо, відіграє суто другорядну роль.

Слід зауважити, що навіть ті фрагментарні матеріали, які на сьогодні є в нашому розпорядженні, указують на великі відмінності у зерновому господарстві поселень ольвійської хори різних районів та різних періодів. Так, роль просяного компонента поступово знижувалася від архаїки до класичної та, особливо, елліністичної доби. Як уже зазначалося, це могло бути пов'язане й зі зниженням попиту на ольвійське зерно з боку скіфів Нижнього Подніпров'я, які саме у класичну добу створили власне аграрне виробництво. Складніше пояснити цей факт внутрішніми потребами (зменшенням попиту на фуражне зерно), адже тваринницька складова господарства Ольвійського поліса завжди була дуже вагомою⁵⁹. Так чи інакше, потенційні можливості експорту зернових з Ольвії у «скіфському напрямку», якщо судити лише зі складу зернових культур⁶⁰, існували в усі періоди їх взаємовідносин.

⁵⁸ Складено за матеріалами Г.О.Пашкевич (див.: *Пашкевич Г.А.* Палеозоотботанические находки на территории Украины...; *Pashkevich G.A.* Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea). На відміну від останньої праці, співвідношення бралось лише між зерновими культурами.

⁵⁹ Див.: *Одрін О.В.* Виробництво вовни і вовняних виробів та торгівля ними в Ольвії у VI–IV ст. до н.е. // *Україна в Центральній-Східній Європі.* – Вип.3. – К., 2003. – С.15–34.

⁶⁰ Питання врожайності зернових культур в античних державах Надчорномор'я ще потребує окремого розгляду (див.: *Одрін О.В.* Зернове господарство Ольвійського полісу в VI – першій половині III ст. до н.е. // *Там само.* – Вип.11. – К., 2011. – С.47–71).

Певною мірою подібною до ольвійської була ситуація у зерновому господарстві Керченсько-Таманського регіону Боспорської держави. Серед злакових культур, які вирощувалися на поселеннях Керченського півострова, домінувала м'яка пшениця: у Керченському Приазов'ї у середньому 68,5%⁶¹, у Мірмекії – 58%⁶². На другому місці за кількістю знахідок був ячмінь, котрий на окремих поселеннях міг і переважати⁶³. Інші зернові, такі, як просо або півчасті пшениці, відігравали незначну роль⁶⁴. Утім останнє можна пояснити, виходячи з особливостей ґрунтового покриву півострова, адже просоподібні хліби, наприклад, погано переносять скелетність ґрунту⁶⁵. Так чи інакше, із великою ймовірністю можна припускати, що у згаданих районах зернове господарство було бікультурним. Однак про реальне співвідношення питомої ваги м'якої пшениці та ячменю у грецьких поселенців Керченсько-Таманського регіону можна буде говорити лише після аналізу археоботанічного матеріалу з інших поселень цих районів. На цьому ж етапі можемо однозначно стверджувати лише про відсутність монокультурного вирощування м'якої пшениці як у районі Пантікапею, так і на поселеннях Керченського Приазов'я. Відповідно, це може свідчити про існування можливості експорту зернових із території півострова у скіфському напрямку. Проте, зважаючи на невисоку родючість абсолютної більшості керченських ґрунтів, навряд чи його обсяги були значними.

Умови для вирощування зернових на Тамані у цілому кращі, аніж на Керченському півострові. Тобто, потенційні можливості виробляти експортну продукцію, зокрема й у «скіфському напрямку» тут були більшими. Однак археоботанічна інформація звідси вкрай обмежена, до того ж наявні матеріали вказують на великі розбіжності у структурі зернового господарства таманських поселень у часі та просторі. Так, за доби архаїки в Гермонассі, згідно зі знахідками, повністю переважав ячмінь (понад 90%)⁶⁶. У період класики-еллінізму у знахідках із поселень хори Гермонасси (Артющенко 2) та Фанагорії (Вищестеблівська 1) – м'яка пшениця⁶⁷. Однак співвідношення видів зернових на обох поселеннях суттєво відрізнялося: на першому, крім м'якої пшениці, вирощували також ячмінь і просо, тоді як на другому –

⁶¹ Лебедева Е.Ю. Палеоботанические исследования на античных памятниках Восточного Крыма // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. – К., 1991. – С.167. На жаль, авторка не наводить даних по окремих поселеннях.

⁶² Pashkevich G.A. Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea. – P.553–554, table 5.

⁶³ Саме так, наскільки це можна зрозуміти з доволі нечіткого твердження Є.Ю.Лебедевої (див.: Лебедева Е.Ю. Палеоботанические исследования на античных памятниках Восточного Крыма. – С.168), було на поселенні Крутий Берег у Приазов'ї.

⁶⁴ Утім, можливо, нові знахідки змусять переглянути це твердження. Так, серед знахідок із Тіртаки зустрічаються численні рештки півчастої пшениці-однозернянки (див.: Пашкевич Г.А. Особенности палеоботанических спектров Боспора и актуальные проблемы их изучения // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: Периоды дестабилизаций и катастроф. – Керчь, 2005. – С.349).

⁶⁵ Див.: Одрін О.В. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. – К., 2014. – С.128, 201.

⁶⁶ Зеест И.Б. Архаические слои Гермонассы // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1965. – №83. – С.54.

⁶⁷ Пашкевич Г.А. К проблеме изучения земледелия Северного Причерноморья в античную эпоху // Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. – Т.2. – Санкт-Петербург, 2002. – С.309; Её же. Палеоботанические исследования Боспора // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: Актуальные проблемы. – Керчь, 2009. – С.344–345.

тільки останнє. Можливо, такі відмінності пояснюються різницею у хронології, адже знахідки з Артющенко відносяться до середини V ст. до н.е., тоді як із Вищестеблівської – до початку III ст. до н.е.

Отже, загалом можна виокремити декілька основних типів зернового господарства в античних державах Північного Причорномор'я VI–III ст. до н.е., два з яких були цілком придатними для вироблення продукції на експорт у «скіфському напрямку», а саме:

1. Бікультура м'якої пшениці та ячменю. Цей тип був поширеним на хорах Боспору й Ольвії (особливо в пізньокласичний та ранньоелліністичний періоди).

2. Трикультура м'якої пшениці, ячменю, проса. Такий тип характерний для хори Ольвії пізньоархаїчного й ранньокласичного часу. Із певними застереженнями до нього можна віднести зернове господарство хори Феодосії. Ця умовність викликана двома обставинами. По-перше, в нашому розпорядженні – дуже обмежені дані: матеріали лише одного поселення періоду, що досліджується. І, по-друге, частка проса в матеріалах феодосійської хори все ж доволі суттєво поступається пшениці та, особливо, ячменю.

Таким чином, греки Надчорномор'я мали (принаймні потенційну) можливість експортувати зерно ячменю і проса (рідше могару) сусіднім номадам, одержуючи навзаєм продукцію тваринництва та рабів. Можна припускати, що порівняно з торгівлею речами престижного вжитку (коштовна зброя, дорогі одяг і посуд, ювелірні прикраси тощо) такий обмін приносив незрівнянно менші прибутки. Проте, це мало компенсуватися стабільністю поставок, адже необхідність у продовольстві існувала завжди.

Відповідно, це повертає нас до питання про обсяги зернового експорту/імпорту. Очевидно, що його (в найпершому наближенні) можна оцінити лише для ввезення збіжжя скіфами, що залежало від двох основних обставин: загальної чисельності кочовиків – споживачів зерна та від можливостей останніх задовольнити свої потреби за рахунок власного виробництва. Що стосується першої обставини, максимальна (тобто така, яку здатні прогодувати місцеві степи) чисельність номадів у Надчорномор'ї оцінюється майже у 680 тис. осіб⁶⁸. Це число буде й потенційно найбільшою кількістю споживачів. Однак реально їх було значно менше. За підрахунками Н.О.Гаврилюк, чисельність скіфів у степах Надчорномор'я V ст. до н.е. становила близько 150 тис., а у IV ст. до н.е. – 400 тис.⁶⁹

Набагато складніше оцінити середній щорічний обсяг зерна, яке споживалося кочовиками. Дані по різних регіонах їх проживання суттєво розходяться. Так, туареґ чи араб Сахари споживав на рік не менше 180 кг збіжжя (проса або пшениці)⁷⁰, тобто п'ятим дорослим людям щороку потрібна майже 1 т зерна. Утім, вважається, що в раціоні близькосхідних і північноафриканських номадів продукти рослинного походження мали більше значення, аніж для мешканців євразійських степів⁷¹. Відомо, що у скрутні часи на одного монгола щороку

⁶⁸ Гаврилюк Н.А. Указ. соч. – С.122, табл.4.1.

⁶⁹ Там же. – С.126–127.

⁷⁰ Див.: Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – Алматы, 2002 – С.137. З їжі рослинного походження, окрім зерна, вони вживали також фініки.

⁷¹ Там же. – С.131.

приходилося до 18 кг борошна (не зерна!)⁷². Хунну, які проживали в тому самому регіоні, що й монголи, споживали, за розрахунками Н.Н.Крадіна, принаймні (тобто лише як харчову добавку у зимовий період) 80 кг зерна⁷³. Таким чином, мінімальні обсяги спожитого скіфами збіжжя можна оцінювати у 12 тис. т для V ст. і 32 тис. т – для IV ст. до н.е. За норм споживання, наближених до близькосхідних, ці цифри слід щонайменше подвоїти. Для оцінки масштабів торгівлі зерном можна залучити дані ранньомодерного часу, згідно з якими, наприклад, на піку вивозу збіжжя з Гданська його обсяги сягали 40 тис. лаштів (понад 80 тис. т)⁷⁴. Звичайно, щодо скіфів ми, принаймні за сучасного стану джерельної бази, можемо говорити лише про потенційні, а не про реальні обсяги торгівлі. Однак навіть якщо конкретні цифри були в рази меншими за розрахункові, усе одно йдеться про значні масштаби.

Сучасний стан джерельної бази не дозволяє нам дати більш-менш повну картину розвитку зерноторгівлі у степовій зоні Причорномор'я та визначити роль номадів у ній. Тому завданням цієї статті було радше окреслити ті важливі питання, на які дослідники звертали недостатньо уваги, означити шляхи їх вирішення. Головне з них – це джерела забезпечення кочовиків рослинницькою продукцією: античні держави Надчорномор'я, племена Лісостепу, власне виробництво? Яким був спосіб (способи) її одержання: торгівля та обмін, данина, грабунок? Доволі очевидно, що в умовах «джерельного голоду» підвищити надійність реконструкцій можливо, лише залучивши максимально широке коло історичних та етнографічних джерел, які висвітлювали б подібні процеси в інших регіонах планети, заселених кочовиками, та/чи в різні історичні періоди. Останнє особливо актуальне, якщо зважати на ту обставину, що господарство номадів від виникнення й до загибелі мало загалом незмінну структуру, тож дослідник навряд чи ризикує провести невинуватдані або просто недостатньо надійні аналогії.

⁷² Жавгарал Н. Аратство и аратское хозяйство. – Улан-Батор, 1974. – С.115–116. Пор.: Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – С.131, прим.10.

⁷³ Крадин Н.Н. Империя Хунну. – С.89 (за розрахунками автора, з 1 тис. т збіжжя могли прогодуватися понад 13 тис. номадів, тобто на одного представника народу хунну щороку мало приходиться приблизно 77 кг зерна).

⁷⁴ Malowist M. Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. – Warszawa, 2006. – S.276.

Author covers the role of Scythians in the wheat market in Northern Black Sea Coast during 6th–3rd centuries BC. On the materials from comparative ethnography, written and archeological sources article shows that the nomads (particularly the Scythians) was not only the intermediates in the wheat market but also its consumers. Furthermore, specified potential sources and ways of grain receipt and attempted to mark the potential volume of grain consumption by nomads in different periods of history of Scythia.

Keywords: nomads, Scythians, Greeks, grain, trading, Northern Black Sea Coast, antiquity, Olbia, Bosphorus.

